

From:

AZ ÍRÁS TÖRTÉNETE
JOHN MAN

General Press Kiadó
Alapítva 1988-ban
KÜLÖNLEGES KÖNYVEK SOROZAT
A mű eredeti címe: *Alpha Beta*

Copyright © John Man 2000
Hungarian translation © Erdélyi András

© General Press Kiadó
ISSN 1585-6860
ISBN 978 963 643 276 8

A héberek eredete meglehetősen vitatott. Elnevezésük egy korai verziójából egyes kutatók egy törzssel, szektával, csoporttal vagy osztállyal hozzák őket összefüggésbe, nevezetesen az *apiru*-val, mely eredeti jelentése szerint „kívülállót” takar, főleg amolyan „kozák jellegű” szabadcsapatokat, amelyek Észak-Kánaán határvidékén kalandoztak. Más, még homályosabb fejtegetések a shasuktól eredeztetik őket, akik szintén hírhedett útonállók voltak, s akik a saját területeikről a Holt-tenger keleti és déli vidékeire kalandoztak, és a héberekhez hasonlóan a héber istent, Jahvét (Jehovát) imádták.

A Biblia első öt könyvében elmondott történet röviden a következő:

Ábrahám, aki a szövegben a héberek pátriárkájaként és a jövő nemzet atyjaként jelenik meg, s akinek az apja a mezopotámiai Úr városából való, megérkezik Kánaán földjére, ahol felveszi a kánaánita hitet, melyben főszerepet játszik a főisten, El és fia, a viharisten Baál. Ábrahám unokája, Jákob tizenkét fiat nemz, akik később Izrael alapítóiként válnak ismertté, és akik az éhezés elől Egyiptomba menekülnek. Ott rabszolgák lesznek, noha elég jól boldogulnak. Később egy névtelen fáraó igába hajtja őket, és a „kincses városokban”, Pitomban és Ramszeszben kell robotolniuk. Az egyiptomi királyi család adoptál egy héber gyereket, Mózes, akiből népe megváltója lesz. Mózes egy új istennek, Jahvének kötelezi el népét és saját magát, és népe szabadon bocsátásáért folyamodik. Tíz csapás mutatja meg Jahve hatalmát. A fáraó először elbocsátja Mózes népét, de aztán visszakozik. Ekkor „Izrael Gyermekei” Mózes vezetésével elmenekülnek Egyiptomból, átkelnek a tengeren, mely csodás módon kettéválk elöttük, majd pedig összezárul az üldöző egyiptomi sereg fölött. Mózes a Sínai-félsziget pusztaságába vezeti népét, ahol a következő negyven évben lerakja a judaizmus alapjait, utóda, Józsué vezeti el őket a nemzetté váláshoz az „ígéret Földjére”, Kánaánba. A törzsiséget királyság váltja fel: Saul, Dávid, majd Salamon kerül a trónra, utóbbi nagy templomot épít. Izrael létrejön.

A történet csaknem mindenki számára ismerős, akinek a gyökerei a keresztény vagy a zsidó világba nyúlnak, és ahhoz hasonló, világos történelmi igazságot hordoz, mint amit az amerikaiaknak a függetlenségi háború vagy az angoloknak Nelson halála jelent. A történészek azonban, akik igyekeznek valamivel többet adni a történetet egyszerű felmondásánál, végeláthatatlan problémákkal találják szembe magukat, függetlenül attól, hogy a kivonulást és a hódítást hitelesnek fogadják-e el, vagy mítoszként kezelik mindkettőt, esetleg valahol félúton próbálnak megállapodni. A nemzedékek alapján számolva – amúgy ez a Biblia egyetlen kronológiai útmutatása – kapunk egy eseménysort, melyet túl gyakran kezelnek tényként: Ábrahám valamikor Kr. e. 2100 körül született, Jákob Kr. e. 1926-ban ment Egyiptomba, az Exodus Kr. e. 1496-ban kezdődött, Józsué Kr. e. 1456-ban indította hadjáratát, Salamon pedig Kr. e. 1016-ban szentelte fel az első templomot. Látszólag tehát minden stimmel.

Csak hogy ez az egész egyszerűen nem egyeztethető össze az egyiptomi történelmmel. Meg a józan ésszel se nagyon. A számtalan ellentmondásból egyetlen példa: a Bibliában említett nagy „kincses városok”, ha a genealógiát vesszük alapul, két évszázaddal a bibliai kivonulás után kezdtek épülni. A kivonulás feltételezhetően együtt járt néminemű arany és ezüst „kölcsönvételével” és „kisajátításával” a szokatlanul előzékeny egyiptomiak vagyonából. Majd pedig következett egy 600 ezres férfitömeg kivándorlása. Adjuk hozzá ehhez az asszonyokat és a gyerekeket, és ez a szám máris megemelkedik legkevesebb másfél millióra, „nyájastul, juhostul, jószágostul”. Ez a szám a világ akkori *össznépességének* 1-3 százalékát teszi ki (két igencsak szélsőséges becslés szerint Kr. e. 1000-ben 50-140 millió között lehetett a világ össznépessége). És akkor jön még az üldöző hadsereg – vajon hány katonára lett volna szükség másfél millió menekült megfűkezéséhez? –, és aztán következik ennek a seregnek a kataklizmaszerű pusztulása. Később Józsuénak, így vagy úgy, mégiscsak bele kellett volna botlania a Kánaán visszaszerzésén munkálkodó egyiptomi haderőbe, ám a Biblia semmiféle egyiptomi hadsereget nem említ. Nomádok, akik egyenest a sivatagból érkeztek, kőkeményen védett városokat foglaltak el, olyanokat, amelyek még az egyiptomiak számára is bevehetetlenek voltak, és ráadásul vasat használtak egy olyan időszakban, amikor egyébiránt csak bronz létezett.

És a mi a helyzet az Exodus, a sivatagi vándorlás és a hódítás egyiptomi bizonyításával? Vagyis a régészeti leletekkel?

Abszolút semmi. Egyetlen hiteles forrás sem tesz említést a vándorlásról, az üldöztetésről, bármiféle kataklizmáról vagy arról, hogy egy izraelita sereg Kánaánban ténykedett volna. Semmi nyoma annak, hogy egy nép a Sínai sivatagában élt, hogy egyebekről, például a bibliai negyven évről meg a Józsué által állítólag lerombolt városokról ne is beszéljünk! A jerikói ásatások nem igazolják, hogy ebben az időben falak álltak volna itt, úgyhogy a nevezetes izraelita kürtök megfűjásával egész egyszerűen nem volt mit lerombolni. (Másfelől viszont tény, hogy Jerikó egy nagyobb törésvonal mentén fekszik, és az idők folyamán közel harminc földrengésben jelentős ká-

rokat szenvedett.) Hadviselések nyomait a környékbeli ásatások nem tárták fel, csupán pásztorkodó népek fokozatos letelepedésére utalnak. A bizonyíték hiánya két irányba indította el a kutatókat: az egyik irány végtelen számú képzeletbeli rekonstrukciónak adott ösztönzést; a másik pedig radikális tagadáshoz vezetett. Egyes történészek azt sugallják, hogy Izrael egyáltalán nem a pusztaságban, hanem palesztin földön kovácsolódott össze, mások viszont úgy vélik, hogy az egész történetnek több hitele lenne, ha Salamont, akinek állítólagos dicső tetteire egy darab régészeti bizonyítékot nem találtak, egyszerűen törölnék a történelmi személyiségek sorából.

Az efféle szabados gondolatokkal szemben – Donald Redford régész és egyiptológus magyarázata szerint – egyes bibliakutatók megkísérelték kiigazítani a Szentírás és a kemény tények közötti hibás illesztéseket, hol számmisztikával, időzónák sűrítésével, hol pedig úgy, hogy ugyanazoknak az adatoknak feltétel nélkül hitelt adtak. Ez persze így nem igazán működik. Redford szavaival:

„Ha a Mózes öt könyvében (Pentateuchosz) szereplő bibliai anyag, továbbá Józsué és a Bírák Könyve egyfajta svédasztallá válik egyformán érvényes bizonyítékmorzskákkal, melyeket tetszés szerint lehet elfogadni vagy elutasítani, akkor Izrael premonarchikus »történelmérőll« nagyjából ugyanannyi rekonstrukciót kaphatunk, ahány kutatónak kedve szottyan a kísérletezéshez.”

Aligha meglepő, hogy egyes tudósok az egész Exodus-történetet mítosznak tartják, és úgy, ahogy van, elvetik.

Mégis akad itt néhány dolog, mely magyarázatra szorul. Nemzetalkotó ambíciókkal felbukkan egy nép, mely talán létezik is már a Kr. e. tizenharmadik század végén. Egy évszázaddal ezelőtt találtak egy kétméteres, vésett gránittáblát Thébában, melyet Kr. e. 1208–1207 közé, Merneptah uralkodásának ötödik évére kelteznek. Merneptah volt az a fáraó, aki visszaállította az egyiptomi hegemóniát Kánaán egy részén, miközben „Izrael [a nép] letaroltatott” – ahogy az első nem biblikus forrás említi az izraelitákat (ne feledjük, hogy ugyanezen nép felmenői még egyiptomi rabszolgák voltak nem sokkal korábban).³

Izrael minden bizonnyal létezett már a kilencedik század közepén – ekkorra dátumozható az első hiteles bizonyíték egy bibliai személyről. A Holt-tengertől keletre fekvő Moábita Királyság uralkodója, Mésa (Meshab) egy sztélét vésetett, melyen feljegyzi, hogy apja legyőzte Omrit, Észak-Izrael királyát. Ez idő tájt Izrael már javában munkálkodik az új vallás megalapításán, mely aztán kiszámíthatatlan hatást gyakorol a történelem későbbi menetére.

De mit mondhatunk mindezen történések forrásairól és a héber írás gyökereiről? Semmi bizonyosat, ami az egyiptomi kivándorlás, az ott-tartózkodás, a kivonulás, illetve a hódítás mellett vagy ellen szólna. Alaposabb vizsgálatnál minden szempont

bizonytalanságban, ellentmondásokban foszlik szét. Tekintve, hogy a történetet évszázadokkal a feltételezett események után foglalták írásba, ezért igen nehéz felfejteni a propaganda, a szájhagyomány, az írott hagyomány, a változó autoritás és a történelem szálait. Létezett egyáltalán Ábrahám? Vagy Mózes? És Izrael? Hogyan festett első említése, azaz Kr. e. 1207 és a Kr. e. 1000 körüli korszakra tehető politikai felemelkedés időszaka között? Lehet, hogy ez az egész történet puszta kitaláció, melyet azért fabrikáltak, hogy egy függetlenné váló népnek egyfajta identitást adjanak?

Legjobb, ha a megírás történetével kezdjük. Az izraeliták, miután megalapították nemzetüket, hozzáláttak saját történelmük megírásának, hogy megmagyarázzák saját maguknak sikereik titkát. A Pentateuchosz, az Ószövetség első öt könyve különböző időszakokban íródott, az első részek valószínűleg az események után mintegy négyszáz évvel készültek, majd újabb négyszáz év telt el, amikor a szöveg kiegészült és számos helyen módosult, mígnem Kr. e. 400 körül elnyerte végső formáját. Az izraeliek ebben az időszakban kezdtek magukhoz térni Jeruzsálem lerombolásának katasztrófájából. Két nemzedék nőtt fel a babiloni fogság óta. A gyökerek megtalálásának és az identitás újraerősítésének időszaka volt ez.

A tizenkilencedik és a huszadik században, főleg Németországban, rengeteg energiát fordítottak arra, hogy személyekhez köthető forrást találjanak a Bibliához. A két legfontosabb „szerző” közül az egyik egy bizonyos „J”, aki feltehetőleg azokat a részeket írta, melyek Istenre, azaz Jahvére vonatkoztak (németül: Jahwe), míg a másik egy „E”, aki a formálisabb „Elohim” nevet használta. Ez a forgatókönyv ma túlzottan leegyszerűsítettnek tűnik, a Pentateuchoszt ugyanis széles körben úgy értelmezik, mint szájhagyományokból és írásos emlékekből összeollózott és összeillesztett művet. Az időnek e hatalmas áradatában alighanem minden egyes epizód leegyszerűsödött, drámai formát öltött és torzult annak érdekében, hogy a lényegi zsidó üzenetet közvetítse, miszerint az izraeliták Isten kiválasztott népe, akik az Úr iránymutatásá-

3A sztlé 1896. évi felfedezéséig széles körben elfogadott volt a feltételezés, hogy Merneptah volt az Exodus fáraója. Ám ha legyőzte az izraelitákat, nyilvánvalóan nem lehetett az. Így írhatja felül egyetlen felfedezés az egész „történelmet”. Olyan történet ez, melyet hősök, nagy cselekedetek és drámai fordulópontok felvonultatásával lehet a leghatásosabban elmesélni.

Képzelnünk most el egy forgatókönyvet, miként születhetett ez a nagyszabású írásos mű. Egy, az adott korban teljesen jelentéktelennek számító nép identitásának gyökerei után kutatva a mű összeállítói nyilván ősi történeteket gyűjtenek össze a feltételezett történésekről. Források után kutatnak, szétszednek, majd újra összeillesztenek töredékeket, melyek a történetiség látszatát keltik, függetlenül attól, hogy mennyi a valóságalapjuk, térben és időben ide-oda ugrálnak, míg végül az elbeszélés a legmeggyőzőbb formává áll össze. Még talán a helyszínen, Egyiptomban is kutatásokat végeznek, de sajnos hoppon maradnak, mert őseikről kellemetlen dolgok derül-

nek ki: nevezetesen, hogy csak afféle „ázsiaiak” voltak, akik hikszosz létükre eléggé el nem ítéltetően hatalomra törtek, s ezért az egyiptomiak még az emléküket is könnyörtelenül irtották, sírköveiket lerombolták. A héber múlt kutatói azt is tapasztalják, hogy a fővárosban, Taniszban erős még a Ramszesz-kultusz. Összefüggésbe hozzák az őseiket leigázó Nagy Ramszesz fáraót a két komor város emlékével, Pitommal és Ramszesszel (habár a nevet eltévesztik, hiszen az egyiptomiak Pi-Ramszesznek nevezték a helyet). Részben saját törvényt alkotnak maguknak, melynek értelmében a szabadon engedett rabszolgákat megfelelő támogatással kell útra bocsátani: innen ered, hogy az Ótestamentumban az egyiptomiak aranyat és ezüstöt „kölcsonöznek” nekik. Tudják, hogy a korábbi fáraónak, Ehnatonnak egyetlen istentől ered a hatalma, akit – mivel őket felvirágoztatta – készségesen elfogadnak. Boldogan azonosulnak azokkal a mondákkal, melyekben Isten csodákkal segíti őket, és így mutatja meg más istenségekkel szembeni fensőbbiségét. Feltételezik, hogy a népesség azokban a távoli időkben is ugyanolyan volt, mint a sajátjukban, a nyolcadik–hatodik századi Izraelben. Őseik szökésének jelentéktelen története hőskölteménnyé válik. Beleírnak a történetbe egy hős vezetőt, aki – a többi ázsiai kultúrához hasonlóan – egyszerre tekintti Egyiptomot a civilizáció és az elnyomás forrásának. Mivel az azóta eltelt rengeteg évszázaddal nemigen tudnak mit kezdeni, ezért a genealógia eszköztárához nyúlnak. Lassan kifejlődő hitviláguk eredeteit a Sínai-félsziget pusztaságába helyezik, és egy szimbolikus időskálát kreálnak hozzá, mely hihetővé teszi az egészet. Teológiájuk felbukkanását néhány drámai epizódba tömörítve tálalják.

A probléma lényegét az istenükre, Jahvére fókuszálva láthatjuk meg, aki az emberi tudatosságból, vagy pedig abba ágyazva bukkan elő, nézőponttól függően. Jahve eredetének a kérdése végtelen viták tárgyát képezi. Jahve egy későbbi írásmódban Jehovává változik. Mindkét név a héber írásmódból származik, a mássalhangzók „tetragrammatikus” átírásából, mely így fest: YHWH vagy JHVH. A legkorábbi időkben az izraeliták még a kánaánita főistennek, El-nek hódoltak. Ténylegesen a törzs neve ezt sugallja: Isra-El, vagy ahogy az egyik értelmezés mondja: „El megmutathatja erejét!” Mivel van rá bizonyíték, hogy a shasu törzs istenét Jahvének nevezték, elképzelhető, hogy az izraeliták tőlük vették át a nevet, és a Biblia alkotói ráoktrojálták Jahvét a saját történetükre. Van néhány bizonyíték erre egy, a Kr. e. nyolcadik században keletkezett feliratról, melyet 1976-ban tártak fel egy eldugott helyen, a Negev-sivatagban, Kuntillet Ajrudban. Ezen a feliraton „Jahve és Asera”, a hitvese szerepel, aki kapcsolatba hozható El-lel. Más feliratok ugyanabból a korból három különböző Jahve létezésére utalnak. Több évszázaddal az után történt ez, hogy Jahve feltehetőleg egyedüli istenné vált. Egy szép napon egy újonnan talált felirat talán gyermekeket fog említeni, hiszen Sass szavaival élve: „Mi másra kellene egy istenségnek a feleség, ha nem arra, hogy nemzzen?” Úgy fest a dolog, hogy azok, akik a Kr. e. nyolcadik században Jahvének hódoltak, még mindig azon tanakodtak, milyen tulajdonságokkal ruházzák fel őt, s ezt a zavart tükrözi a Biblia is. Egyik helyen Jahvét határozottan Mózesrel köti össze az Ótestamentum, más helyütt visszautal Jahve hatóerejére, egészen Ábra-

hámig visszamenően. Ezek az ellentmondások azonban a jelek szerint a legkevésbé sem zavarták a bibliai alkotókat, akik boldogan tekintették Ábrahámot, Izsákot és Jákobot tiszteletbeli Jahve-hívőknek, pontosan úgy, ahogy Arisztotelészt és Platónt, Európa szellemi atyjait a középkori hittudósok tiszteletbeli keresztényekké avatták.

Mindezen elemzések a korai bibliai történeteket kissé banálissá teszik. De nem árt emlékeztetni rá, hogy a mítoszok gyakran rejtenek magukban egyfajta igazságot. Lehet olyan tervvázlatot készíteni, mely nem áll ellentmondásban Egyiptom és a Közel-Kelet többi részének elfogadott történelmével, és fölébe helyezni egy másik verziót arról, hogyan is történhetett volna mindez. Ez a verzió visszautal az én saját modern előítéleteimre, melyek, úgy vélem, bizonyos lélektani profilírozással és közvetett bizonyítékokkal fűszerezik az eseményeket. De ne felejtjük el, miközben a most következő sorokat olvassuk, hogy a bibliai szerzőket ugyanez a szándék vezérelte: meggyőző történetet alkotni.

Tételezzük fel, hogy Ábrahám és leszármazottai a héber családok megszemélyesítői, akik Kánaánban és Egyiptomban szétszóródva rendszeresen ide-oda utazó kereskedőkként, foglyokként, szolgálkként idegen országokban igyekeznek valamiképpen boldogulni. Egyesek közülük munkát találnak Egyiptomban. Hasznos munkaezőnek bizonyulnak, saját munkafelügyelők irányításával dolgoznak, mások beházasodnak egyiptomi családokba, de valami azért megmarad bennük a másság érzéséből. Ezek a héberek alighanem hasonlítanak valamelyest a középkori Európában élő zsidókhoz, akik kényes egyensúlyt őriztek, hiszen egyfelől megvetett „idegenek” voltak, másfelől viszont szorgos munkájuknak, szakértelmüknek és intelligenciájuknak köszönhetően mégis megtűrték őket. Egyeseket valóban rabszolgákként dolgoztattak, más ázsiaiakhoz hasonlóan: A Kivonulás könyvének szerzői utalnak rá, hogy szalmát használtak Egyiptomban a téglakészítéshez, szilárdító anyagként, s ez Kánaánban ez idő tájt ismeretlen technológia volt.

És valahol itt érkezünk el egyfajta tőrészhatárig, amikor néhány befolyásos ember a héber közösségben úgy látja, legjobban az szolgálná az érdekeiket, ha kitörnének a szolgaságból, és végképp szakítanának Egyiptommal. Túl sok esélyük nincs erre, hiszen a keleti határvidéken az egyiptomiak szigorúan járőröznek, egyfajta „vasfüggönnyt” működtetve, melyen csak engedéllyel lehet ki-be közlekedni. Egészen kivételes parancs kell, igen magas helyről ahhoz, hogy egy tömeges exodust engedélyezzenek, ezért hát a hébereknek szükségük van egy vezetőre – hívhatjuk őt Mózesnek –, aki egyenesen a fáraóhoz folyamodik a kérelemmel: „Engedd el népemet!” Amikor a fáraó utóbb meggondolja magát, ez a karizmatikus vezető hozza meg a döntést az exodusról. Bárhogy is indulnak el, együtt vagy kisebb-nagyobb csoportokban, tény, hogy elkezdődik valami, amit egy Ábrahám Maiamat nevű egyiptológus „Mózes-mozgalomnak” nevez.

Mikor kezdődhetett mindez, már amennyiben feltételezzük, hogy valóban egyfajta

exodus történt? Egyes kutatók II. Ramszesz uralkodásának idején látnak erre lehetőséget. Az ő hódító ambíciói a hettitákkal vívott kádesi csatában Kr. e. 1273-ban váratlan akadályba ütköznek. Egyiptom hirtelen sebezhetővé válik. Egész Kánaán forrong – ritka alkalom egy kis, elnyomott népnek, hogy megragadhassa az esélyt a kitörésre. Egyiptomnak egy teljes évtizedre volt szüksége ahhoz, hogy hatalmát stabilizálja. A kádesi csata után tíz évvel az öregedő Ramszesz szerződést kötött a hettitákkal, mely egy békés és virágzó évszázad előtt nyitott kaput. II. Ramszesz mindeközben elszánt palotaépítő is volt, egyfajta „egyiptomi Ceausescu”, és mint ilyen, tökéletes elnyomója a jövőbeni izraelitáknak. Minden korábbinál alantasabb szolgásgba taszítja őket az úgynevezett „kincses városokban”.

Nos, tételezzük fel, hogy nem volt tömeges migráció. Ám egy helyi hivatalosságnak, aki ha nem is fáraó, de legalábbis a fáraó hasonmásának tekinti magát, egy kisebbfajta exodus is elég nagy fejtörést okozhatott. Lesz egy kis üldözés, de nem elég nagy horderejű ahhoz, hogy az egyiptomi hivatalos források említésre méltónak találják, viszont ahhoz elég, hogy mély nyomokat hagyjon azok kollektív emlékezetében, akiket üldöznek. Ez, ugye, elképzelhető. Rabszolgaszökések mindig előfordultak. A Kr. e. tizenharmadik század végéről – nagyjából abból az időszakból, amikor a Merneptah-sztélén az első említés történik az izraeliekről – egy katonai parancsnok levele beszámol egy incidensről, amelynek során parancsot kap két rabszolga üldözésére, akik Pi-Ramszeszből szöktek meg az éjszaka, és a határon át a Sínai pusztasága felé menekültek. Tehát olajra léptek. A tiszt utasítja kollégáját: „írj le mindent, ami történik velük. Ki volt az, aki rátalált a nyomukra? Melyik őrszem vette észre, hogy eltűntek? Kik vették őket üldözőbe?”

Van egy másik lehetőség is, amelyre egy Elephantinében – Jeb görög neve, Egyiptom „déli kapujánál”, egy Asvannal szemközti szigeten – talált sztéléből lehet következtetni. Az 1972-ben nyilvánosságra hozott felirat arról tanúskodik, hogy II. Széthnaht uralkodásának utolsó éveiben, a Kr. e. 1180-as években egy fáraóellenes szekta megvesztegetett egy ismeretlen ázsiai csoportot, hogy segítsék a felkelésüket. Az összeesküvés azonban meghiúsult, és az ázsiaiakat elűzték. Fontos adalék, hogy az összeesküvők „ezüstöt és aranyat” ígértek, márpedig a Biblia azt mondja, hogy az izraeliták éppen ilyesmiket „kölcsonöztek” az egyiptomiaktól. A Bibliában a fáraó tudja, hogy az izraeliták bizonyos erőt képviselnek, számolni kell velük, mert háborúban lehet, hogy „ellenségeinkhez csatlakoznak, és ellenünk harcolnak”. Innét a közeli kapcsolat az ázsiaiak és a letörésükre tett erőfeszítések között. Elképzelhető, hogy a pártoskodó ázsiaiak éppenséggel héberek voltak, akik polgárháborúba keveredtek, s ezek után az egyiptomiak kiűzték őket, vagy pont arra készültek, hogy mielőbb kitegyék a szűrüket.

Így tehát bizonyos létszámú héber csapat – ki tudja, mekkora – útnak indul. Talán pár százan lehetnek, viszik magukkal családjukat, nyájaikat, s átkelnek valahol a Nílus-delta keleti részén fekvő, sekély papyrusmocsarakon – szokásos útvonala volt ez

a menekülő rabszolgáknak, hiszen nyom nem maradt, az üldöző harci szekerek meg belevesztek a mocsárba. Annak nincs értelme, hogy közvetlen útvonalon, azaz észak felé próbáljanak eljutni sémi területre, melyet a jövő nemzedékek az „ígéret” szóval illetnek. Ez még nincs „odaígérve”, mivel helyi törzsek lakják, a tengerparti út pedig az egyiptomi csapatok fő felvonulási útvonala. Visszaút már nincs, ez nyilvánvaló. A menekülők egyetlen lehetősége, hogy belevegyék magukat a sivatagi életbe a Sínai-félszigeten, s mindig készen legyenek arra, hogy odébb kell állni; mindig vigyázni kell rá, hogy nyom ne maradjon az egyiptomi üldözőknek. (Na meg a huszadik századi régészeknek sem, tegyük hozzá!)

A Sínai-félsziget, ez idő szerint, ugyanannyira sémi, mint amennyire egyiptomi. Része az Egyiptom és Asszíria között húzódó senki földjének. Képzeljük el, ahogy az évszázadok folyamán kereskedők és katonák áramlanak a térségben, zömük a tengerpart mentén halad, kisebbik részük dél felé, Serabit irányába és az ország belsejébe tart. Ahogy a menekülők átlépik a határt, pusztaság veszi körül őket, egyfajta „Vadkelet”. Ám azon túl a Kánaán és a héber rokonok elszórt közössége hívogat északról.

De ahhoz, hogy egy nép belevesse magát ebbe az isten háta mögötti kopár pusztaságba, valakinek nehéz döntést kell vállalnia. Annak a bizonyos vezéregyéniségnek, a mi Mózesünknek valahogy el kell adnia az ötletet a népének vagy inkább népeinek – a többes szám alighanem indokoltabb, hiszen itt szilaj, szabad klánok zabolátlan hordáira kell gondolnunk. Mózesnek valahogy össze kell tartani őket. És ahogy más, nagy vezérek, ő is teljesen azonosul embereivel, olyannyira, hogy saját tükörképét látja bennük. Ő és a népe szétválaszthatatlan. Ha a kaland kudarcba fullad, az több lesz szimpla kudarcnál. A következmény: halál, kipusztulás, megsemmisülés.

Valami történik Mózesrel a pusztában; valami, amit sok más politikai vezető is megtapasztal, akár szó szerint, akár átvitt értelemben gondolunk a „vadonra”. Mózes isteni sugallatban részesül. Megfogja benne a gondolat, hogy egy istenség közvetlen irányítása alatt áll. Ez a scenárió akkor lesz hiteles, ha Mózes valóban történelmi léptékű egyéniség, tehát erősnek kell őt ábrázolnunk, és utalnunk kell egyiptomi arisztokrataként szerzett korai tapasztalataira. Tehát: Egyiptomban nőtt fel, olyan néven, melynek második eleme magának Ramszesznek a nevét visszhangozza, és meg-hitt viszonyt ápol az egyiptomi istennel, Atonnal, a Nap istenével, egy kivételes istenséggel, akit Ramszesz elődje, Ehnaton (Örvendezz Atonnak!) imádott. Ugyanakkor Mózes istene mégse lehet egy egyiptomi isten, ez nyilvánvaló. Saját istenének kell lennie, akivel beszélgethet, és akit nevének szólíthat. Jahvének nevezi őt.

De bárhogyan is nevezték az izraeliták istenüket, bármennyire hosszan tartott is az istenfogalom kialakulása, ennek számos olyan összetevője van, mely Jahvét fényesen eredeti elgondolássá avatja. Olyan eszménnyé, melyet csakis írásos formában lehet fenntartani.

Először is Jahve, ahogy a Bibliában megjelenik, térségek fölött áll. Az egyik bibliai történet egy régmúlt eseményre hivatkozik. Mielőtt Jákob elhagyta Kánaánt, álmában egy létrára hágott, melynek tetején meglátta El-t, aki ígéretet tett neki. (Ez önmagában is példátlanak számított, hiszen az istenek ebben az időben szigorúan helyhez kötöttek voltak.) Az ígéret így szól: „Íme, én veled leszek, és őrződ leszek, és bárhová mégy, visszavezetlek erre a földre.” Lehetséges azonban, hogy itt is valami olyasmiről volt szó, mint Jahve nevével: egy távoli múltban gyökerező gondolatról. Mindenesetre, ahogy ez a kis törzs Kánaánhoz közeledik, elmélyül bennük a gondolat, hogy isten velük van. És egy olyan isten van velük, akinél ideálisabbat egy nomád nép nem is álmodhatna magának.

Másodszor, ez az isten (kezdetben) nem kötődik templomokhoz, szobrokhoz, tisztségviselőkhöz, hatalmi struktúrákhoz és gazdagsághoz. A gondolat, hogy tisztán szellemet képvisel, csak később jött, de kimondatlanul már felfedezhetjük a gondolat csíráját, méghozzá Jahvének a „fárgott képekre” vonatkozó tiltásában. Nincstelen vándorok kicsiny csoportja számára ez megint csak egy ideális istenség.

Harmadszor, Mózes közvetlen kapcsolatba lép vele. Az ő istene közvetlenül hozzá beszél. Más istenek korábban csak főpapokhoz beszéltek, de azokhoz se ilyen szavakkal, úgyhogy az, amit Jahve mond, éppen úgy forradalmi, mint maga az egész lény. Ilyen közvetlenül és törvénybe önthető szavakkal soha még isten nem beszélt egyszerű halandókhöz. Ezek az üzenetek nem verbális rébuszok, melyeket oltárszolgáknak kell olvasniuk és értelmezniük, hanem parancsolatok.

Negyedszer, a parancsolatok kétirányú kapcsolatot jeleznek. Jahve és a héberek is nehéz időkben élnek: létüket más istenek és más népek veszélyeztetik. Szükségük van egymásra. A kizárólagos engedelmisségért és az összes többi istennel való szakításiért cserébe Jahve kizárólagos támogatást ígér. Szavait szerződéssel pecsételi meg: a Szövetséggel, melyet lakattal s kulccsal lezárt, hordozható szekrény őriz – ez az úgynevezett Frigyláda.

Végül pedig a törvények minden héberre vonatkoznak, vezetőre, közemberre egyaránt. A vezető itt nem olyan, mint a többi nép királyai, akik törvények fölött állnak, abból fakadóan, hogy a törvényeket ők hozzák (ahogy azt Hammurápi, a nagy asszír törvényhozó tette). Egy törvényalkotó könnyen áldozatául eshet azoknak, akik arra várnak, hogy maguk írassák törvényeiket. Ám ha a vezető is aláveti magát az isteni akaratnak, bármilyen megerőltető is ez; ha az a törvény – szó szerint – kőbe van vésvé; ha a vezető példát mutat engedelmisségből; akkor a hívő sem tehet mást, mint hogy követi őt. Először látunk olyat, hogy nem a hatalom a legfontosabb. Igazság, helyes viselkedés, moralitás – ezek a legfőbb értékek, és ezekhez képest a fizikai hatalom alárendelt szerepet kap. (A moralitás persze korlátozott módon értendő, hiszen bevallottan csak a héberekre vonatkozik.) Egy menekülő törzsi nép, tiltott vidéken, egy őket csak porszemeknek tekintő nagyhatalom üldöző seregeivel a sarkában iga-

zán hálás lehet egy ilyen kiváló túlélési stratégiáért. Isten és Erény az ő oldalukon áll, és övéké a leghatékonyabb támadó fegyver: a saját igazságba vetett hit.

Ami a Sínai pusztaságában – vagy az átvitt értelemben vett vadonban – létrejön, az egy túlélési stratégia egyedülálló modellje (noha a későbbiekben látni fogunk majd hasonlókat). Mindez még Machiavellinek is tetszene, hiszen a szerződés drákói szigorú és olykor brutális szabályokat helyez kilátásba. Idegen katonákat meg szabad ölni, akár tömegével is, a szakadárokat meg lehet égetni, rivális vallások híveit ki lehet végezni, lásd Illést, aki gond nélkül lemészárolta az öreg viharisten, Baál prófétáit.

Ahogy Izrael jövőbeni történelme mutatja, a modell életképesnek bizonyult, s ennek egy sor, egymással összefüggő oka van:

• Istenüket saját képükre és pontosan olyanná formálták, amilyenekké ők maguk lenni akarnak: nomád, harcias, domináns nép, mely törvénynek és szerződésnek aláveti magát.

• Törvény törvényre épül, anélkül hogy az új szabály ellentmondana a réginek.

• A törvényt rögzítik – szerződéssé emelik –, hiszen írásba foglalják.

• Azért foglalják írásba, mert vándorló sivatagi nép létükre birtokukban van

egy egyszerű írásmód, melyet teljességgel a sajátjuknak tudhatnak. Ez az ábécé!

És itt a kulcsa a vezetői hatalomnak, egyúttal a közösségi túlélésnek – a nemzeti túlélésnek, aminek később az alapját képezi. Ez az új isten nemcsak szabályokat alkot, hanem közhasznúvá is tudja tenni azokat, mert ahogy a Serabit el-Khadimben talált feliratok mutatják, nem kellett ahhoz zseninek lenni, hogy az írást bárki lejegyezze. Istenük parancsszavát – függetlenül attól, hogy kőbe vésik, papiruszra írják vagy cserépdarabokra festik – az átlagemberek közvetlenül a saját szemükkel láthatják. És ez megmondja nekik, mit kell tenniük, nemzedékről nemzedékre, változatlan tartalommal. Nemzeti egység kikovácsolásához, ehhez foghatóan hatékony, időn és téren át érvényesülő eszköz soha eddig nem létezett.

Egész időig amellet érveltem, hogy egy feltörekvő kultúra, egy erőteljes vezető, egy új ideológia és az írásbeliség között léteznie kell egyfajta összekötő kapocsnak. Mózes előtt nem biztos, hogy megvolt ez a láncszem, de azóta bizonyosan létezik.

A tizenkettedik században a Góbi-sivatagtól északra félnomád törzsek éltek és küzdöttek egymással. Két évezreden át használták Közép-Ázsia füves pusztáit. Klánok nagyobb egységeket alkottak, királyságokat rekviráltak, vagyonokat zsákmányoltak a megtelepedett kínai szomszédságtól, és birodalmakat építettek. Végül saját riválisaik söpörték el őket. Aztán egy kis népcsoportból, a mongolok Bordzsin klánjából színre lépett egy Temüdzsin nevű vezér, akit hatalmas becsvágya a többi

kisszerű törzsfőnök fölé emelt. Egyesítette a mongolok viszálykodó klánjait, és mindenki által elismert vezetőjükké vált. Felvette a Dzsingisz kán nevet, a többi szomszédos nép ellen fordult, egyesítette őket, míg más szomszédokat beolvasztott; megtámadta Kínát, nyugat felé indult, Nyugat-Ázsia nagy részét megkaparintotta, behatolt Dél-Oroszországba, és lerakta az alapjait a világtörténelem legnagyobb szárazföldi birodalmának. Dzsingisz sikere legfőképpen rendkívüli jellemével magyarázható. Kegyetlen birodalomépítő volt, de nemcsak az, hanem agyafűrt és rugalmas is. Amikor 1206-ban trónra emelkedett, felismerte, hogy egy birodalom és egy óriási hadsereg irányításához az élőszó kevés. Forradalmi változások kellettek: klánok bomlottak fel, az új hatalmi berendezkedés abszolút felhatalmazást adott számára, százezres hadsereget kellett mobilizálni, a zsákmányt nyilvántartásba venni, törvényeknek érvényt szerezni, és a véres viszálykodásnak véget vetni. Mindehhez hatékony adminisztrációra volt szükség, ahhoz pedig nyilvántartások kellettek, utasította vezérkarát, hogy vegyék át az írásrendszert az újonnan meghódított najman törzstől, akik az ujuguroktól másolták, akik viszont az iráni kultúrából örökölték, nevezetesen a szogdiánoktól, akik az arámiktól vették át, azok meg az ősi héberektől lestek el – lényegében azt az írásmódot, melyet az izraeliták használtak 3000 évvel korábban. És ez az írás lett Mongólia írásrendszere egészen 1942-ig, amikor is cirillre váltottak; de a régít mind a mai napig használják, legalábbis azok a mongolok, akik Kínában, Belső-Mongólia területén élnek. Egészen a közelmúltig kulcseleme volt ez a mongol nemzeti identitásnak. Valójában a kommunizmus bukása után, 1989–92 között indult el egy mozgalom a régi írásmód visszaállítására, de aztán rájöttek, hogy a nyelv időközben túl sokat változott ahhoz, hogy vissza lehessen térni hozzá. Olyan lett volna ez, mint-ha, mondjuk, Chaucer nyelvét használnánk a modern angol íráshoz. Ám az a tény, hogy az ősi nyelv hétszáz éven át fennmaradt, mégiscsak bizonyíték arra, hogy egy új alfabetikus írásmód leginkább egy ambiciózus, fiatal kultúrában tud gyökeret eresztetni – a „fiatalosságot” ez esetben Dzsingisz saját ambíciói adták –, de akkor, ha nincsenek más, domináns hagyományok. Mindemellett ez a folyamat azt is bizonyítja, hogy az írásrendszer létfontosságú összetevője az új azonosságtudatnak, főként egy olyan időszakban, amikor egy törzs királysággá és birodalommá fejlődik. Most tehát, a kör bezárult. Az izraeliták szert tesznek egy „történelemre”, mely nagy igazságot foglal magában: egy kicsiny nép, mely egykor egyiptomi elnyomás alatt élt, új vallást fejleszt ki magának – és nemzetté formálódik!

Ám ha innen tovább akarunk lépni a bizonyított tények felé, akkor bizony elég nehéz lesz elválasztani az igazságot a fikciótól. Az ismertetett forgatókönyv keretein belül abszolút semmi esélyünk arra, hogy megállapítsuk, vajon a történet tisztán a korabeli események leírását tartalmazza-e, vagy később kitalált, kellően hatásos történelmi részletekkel vált színesebbé. Manapság divatos kifejezéssel élve ez egy „történelmi fikció”, azaz mítosz és történelem keveréke, melyet úgy terveztek meg, hogy az események és a szereplők minél jobban megragadjanak az olvasó emlékezetében. Ha a tényeket nézzük, a végeredmény – azaz a nemzet létrejötte – kivételével csak-

nem minden kérdéses. Lehet, hogy nem volt Exodus. És Mózes sem létezett. Lehet, hogy az írás a híkszosz fővárosból, Tel el-Dabából terjedt el, és nem az egyesített Egyiptomból. Ha el is szökött néhány rabszolga a fáraótól, lehet, hogy az egész csak jelentéktelen incidens volt, vagy esetleg egy olyan kisebb méretű kivándorlás, ami az idő tájt sokszor előfordult.

Egy szempontból mindez kevésbé számít. Ebben a mesében ugyanis a történelem: másodlagos. Egyes dolgok igazak, mások nem, és az egész történet annyira igaz vagy hamis, amennyire bármely más eposz – az Iliász, a norvég mondakör, a *Bhagavad Gítá*, a *Nibelung-ének* – összeegyeztethető a valósággal. Vagyis akik a szó szerinti igazság után kutatnak, azok bizony zavarba jönnek. Olyan kutatás ez, melynek nincs végeredménye, hiszen a Biblia története mélyen beágyazódott a történelemnek álcázott népi emlékezetbe. Olyasmi ez, mintha Shakespeare *Macbeth*-jét pusztán a tizenegyedik századi Skócia történelmében kutakodva próbálnánk megmagyarázni. Csak a lényegét nem találánk!

Vannak dolgok azonban, amelyek mégiscsak megtörténhettek, hiszen a Kr. e. hatodik században már maguk az izraeliták szolgáltatják rá az élő bizonyítékot. Elődeik egy mássalhangzói ábécé segítségével bizonyos fokig már tudtak írni. Ezzel nem azt állítjuk, hogy ez a pusztai nép afféle könyvmolyokból állt volna. Manapság az írni-olvasni tudás születésénél fogva mindenkit megillető jog, nélküle senki se lehet teljes jogú tagja a társadalomnak. Ám ez nem volt mindig így. A betűk ismerete még a középkorban is csak kevesek kiváltsága volt. Az ősi időkben és a kicsi, szoros kötelékű, félnomád társadalmakban az írni-olvasni tudás nem kínált túl nagy előnyöket, kivéve azoknak, akiknek éppen az volt a mesterségük, hogy lejegyezzenek és felolvassanak iratokat. Gondoljuk csak át a problémát: ahhoz, hogy bármit leírjanak, papirusz-tekerésre vagy bőrre volt szükség. Minden egyes ilyen művelet komoly beruházást igényelt, „hardverben” és időben egyaránt. Ha papiruszt használtak, azt Egyiptomból kellett importálni. Ha bőrt, akkor előbb le kellett ölni egy tápláléknak vagy áldozati szertartásra szánt állatot, aztán a bőrt meg kellett mosni, meszes oldatban előkészíteni, feldarabolni és kifeszíteni. És mindkét módszernél elég nehéz művelet volt maga az írás. A tekercseket raktározni kellett (innen a Frigyláda).

Az olvasás aztán újabb kényelmetlenségekkel járt együtt. Miután a tekercset óvatosan kiemelték, ki is kellett göngyölni. Nem volt könnyű feladat. A British Museumban van egy papirusztekercs, mely 40 méter hosszú, és hetvenkilenc összefűzött ívet tartalmaz. A tekercset különféle célokra használhatták: lehetett például „látható dal”, azaz emlékezet-frissítő korabeli dalnokoknak vagy papoknak; használhatták a hatalom szimbólumaként, egyfajta jogarként, mint az izraeliták, hiszen ők voltak éppen istenük szavát őrizték vele; rögzíthettek rajta jogi ügyleteket, hogy szükség esetén ellenőrizni lehessen a dolgokat, ha mondjuk egy új köztisztviselő hivatalba lépett vagy egy utód keresett igazolást halott apja cselekedeteihez. Bármilyen célra is használták, annyi bizonyos, hogy ez nem egy puhafedelű zsebkönyv volt, amit az ember

kényelmesen zsebre vág, és bárhová magával visz. Az írni-olvasni tudás kevesek kiváltsága volt. Még a köfeliratok se mindig olvasási célt szolgáltak, hanem inkább afféle ikonok voltak (mint a mai háborús emlékművek – a washingtoni Vietnam Emlékmű nemcsak azért van, hogy egyéni neveket örökítsen meg, hanem hogy mutassa: egy egész nemzet emlékezik általa). Az asszír és egyiptomi feliratok rendszerint képeket tartalmaztak, hogy eseményekre és emberekre emlékeztessenek; maga az írás az avatatlan szemében aligha volt egyéb, mint a hatalom és a hatalom által gerjesztett félelem közvetítőeszköze.

Mégis, az írni-olvasni tudás privát tevékenységként a Kr. e. nyolcadik században már a kultúra részét képezte. Bárki használhatott régi cserépdarabot, úgynevezett osztrakont, hogy nádtollal és faszénhamuval ráírjon valamit. Az osztrákon az ókori világban afféle „írótömb” volt, rövid feljegyzéseket firkantottak rá, de akár még leveleket is, melyek utóbb olvashatatlanok voltak, és többnyire elhajították. Egyes feliratok tisztán személyes jellegűek voltak, jelezve, hogy az írni-olvasni tudás valóban beágyazódott a kultúrába. Egy barlangban, a júdeai sivatagban felfedeztek egy sztalaktitot, amelyre valaki, talán egy tudós remete, áldások sorát írta, és egy átkot is, arra nézve, aki eltávolítaná a művét, nyilvánvalóan nem a nyilvánosságnak szánva közlendőjét. A nyolcadik században Jeruzsálem lakói alagutat ástak, hogy összekössenek egy forrást a város keleti részéről az óvárossal. Egy felirat jelzi a pontot, ahol a két munkacsoport találkozott, és az írás beszámol a hangokról, melyek fölerősödtek, ahogy a közbenső sziklát eltávolították. A szavak nem feltétlenül illeszkednek abba a térbe, amit a sötét alagútban kivéstek számukra, de nyilván hasznára váltak azoknak, akik a munkát végezték. Egy osztrakonra írt levélben a hatodik századból, amikor az izraelita kultúrát szilárdan megalapozták, egy hivatalnok válaszol a felettesének, aki nyilvánvalóan leteremtette őt, amiért egy korábbi közlése zavarosra sikeredett, „[uram] szolgálójának sajog a szíve, amióta elküldte neki ezt a levelet!” – írja, majd a lényegre tér. „Ebben az én uram azt írja: Talán nem tudod, hogyan kell olvasni egy levelet? Jahve életére esküszöm, levelet nekem soha senki fel nem olvasott! Mi több, ha hozzám levél érkezik, miután elolvastam, a legapróbb részletekig el tudom ismételni.” Íme, egy ember, aki büszke betűvető tudományára, memóriájára és ékesszólására. Vajon teljesen lehetetlen elképzelnünk, hogy félezer évvel korábban a sivataglakók ehhez fogható tudással és büszkeséggel voltak felvértezve?

A Biblia írói és szerkesztői minden bizonnyal szilárd tényekre alapozták feltételezésüket. Elődeik első íráskísérletei ugyanolyan jól láthatók voltak akkor, mint manapság Vádi el-Holnál és Serabit el-Khadimnél. Nem elképzelhetetlen, hogy a mítoszok és a részlegesen igazolt tényszerű állítások között, melyeket a Kr. e. nyolcadik–hatodik század idején rögzítettek az Ótestamentumban, benne rejlett az alfabetikus írás népi emlékezete. És lehetséges, hogy a szerkesztők mindezt a lehető leghatásosabb jelenetbe foglalták, amit csak el tudtak képzelni; egy olyan képbe, amelyet sem az egyiptomi, sem más emlékműépítő, kővéső kultúra nem tudott felmutatni: Jahve alászáll, hogy törvényeit vulkanikus tűzbetűkkel a Sínai-félsziget élő sziklájába éges-

se.